

פרשת עקב: ברכת מעין שלוש, מדאורייתא או מדרבנן

פתיחה

בפרשת השבוע כותבת התורה שיש לברך את הקב"ה על המזון שנתן: 'ואכלת ושבעת וברכת', ומפסוק זה לומדת הגמרא במסכת ברכות (כ"א ע"א), שיש חובה מדאורייתא לברך ברכת המזון.

כידוע, הכלל במסכת עבודה זרה (ז ע"א) קובע, שבכל ספק דאורייתא הולכים לחומרא, ולכן אדם המסתפק אם בירך ברכת המזון, עליו לברך שוב (ובתנאי ששבע, ע"י בדף לפרשת עקב שנה ג'). נחלקו הפוסקים בשאלה, האם צריך לברך שוב גם את הברכה הרביעית שבברכת המזון - ברכת הטוב והמטיב, ברכה שהגמרא במסכת בברכות (מה ע"א) פוסקת שחובתה מדרבנן בלבד:

א. **הרמב"ן** (שבת כ"ג ע"א) פסק, שמכיוון שברכה זו היא מדרבנן בלבד אין לברך אותה שוב, וכך פסקו להלכה פוסקי ספרד (שבדרך כלל חוששים יותר מברכות לבטלה), וביניהם **הבן איש חי** (חוקת, ט), **כף החיים** (קפד, טו) ו**הילקוט יוסף** (קפד, ד). מכל מקום הם הוסיפו שטוב להרהר את הברכה בלב, פעולה שיש בה משמעות כלשהי ואינה מלווה בברכה לבטלה, ובלשונם:

"אכל ונסתפק אחר כך אם בירך ברכת המזון או לאו, צריך לברך שלשה ברכות מפני שהם מן התורה וספיקא לחומרא, אבל הטוב והמטיב שהיא מדרבנן לא יברך מספק, ואף על גב דאיכא דסבירא ליה (= שיש שסוברים) שיברך גם ברכה זו הא קיימא לן ספק ברכות להקל."

ב. **האשכול** (א, מא) חלק וסבר, שבכל זאת יש לברכה. בטעם הדבר נימק, שאם יברכו את שלושת הברכות הראשונות שתוקפם מדאורייתא ואותה לא יברכו, יש חשש שיבואו לזלזל בה, ויגידו שהיא לא חשובה - והראיה שמספק לא מברכים אותה שוב, לכן עדיף לאומרה ולהימנע מחשש זה. כדבריו פסקו **הפרי חדש** (ס' רט) **המגן אברהם** (קפד, ב) ו**המשנה ברורה** (שם, יג).

אפשרות שונה לומר מדוע יש לברך שוב את הברכה הרביעית, מופיעה בשם **הרדב"ז** (ישועות יעקב תלח) שכתב, שמכיוון שחכמים קבעו שיש לומר את הברכה רביעית בברכת המזון, היא נחשבת מבחינה מהותית כחטיבה אחת של ברכת המזון. וכשיש ספק בברכה שמעורבים בה דינים מדאורייתא (הברכות הראשונות) ודינים מדרבנן (הברכה האחרונה), פוסקים לחומרא.

בפסוק נוסף בפרשת השבוע מסופר, שהקב"ה מביא את עם ישראל לארץ שיאכלו בה אוכל לשובע, אך בה יש את שבעת המינים. הגמרא במסכת ברכות למדה מפסוקים אלו את ברכת מעין שלוש, ובכך נעסוק השבוע. נראה את המחלוקת היא ברכה זו מדאורייתא או מדרבנן, ואיזו ברכה אחרונה מברכים על שלושה.

מחלוקת התנאים

הגמרא במסכת ברכות (מד ע"א) מביאה מחלוקת בין חכמים לרבן גמליאל, איזו ברכה אחרונה יש לברך על שבעת המינים, כאשר למסקנה דעת חכמים שברכתם מעין שלוש, ואילו לדעת רבן גמליאל יש לברך ברכת המזון ('שלוש ברכות' בלשון הגמרא). כפי שממשיכה הגמרא ומבארת, מחלוקתם תלויה בדרישת הפסוקים בפרשתנו (דברים ח, ח - י').

בפרשתנו יש שלושה פסוקים רצופים: **הפסוק הראשון** מפרט את שבעת המינים, אך חיטה ושעורה. **הפסוק השני** מציין שבארץ ישראל לא נאכל לחם מתוך דוחק "ארץ אשר לא במסכנות". **הפסוק השלישי** מורה שנאכל, נשבע ונברך את הקב"ה על הארץ הטובה שנתן לנו. מפסוק זה לומדת הגמרא בברכות (כ"א ע"א) שיש חובה מדאורייתא לברך ברכת המזון כפי שראינו בפתיחה.

רבן גמליאל סובר, שמכיוון שהפסוק שמדבר על שבעת המינים (הפסוק הראשון) והפסוק שמדבר על ברכת המזון (הפסוק השלישי) סמוכים, יש לברך ברכת המזון על שבעת המינים. חכמים חולקים וסוברים, שמכיוון שבין שני הפסוקים מופיעה בפסוק השני המילה 'ארץ' ('ארץ אשר לא'), היא מפסיקה בין הפסוקים ומורה שעל שבעת המינים לא מברכים ברכת המזון, אלא רק על פת.

דאורייתא או דרבנן

לדעת רבן גמליאל שמברכים על שבעת המינים ברכת המזון, בוודאי שתוקף הברכה מדאורייתא. מה הדין לשיטת חכמים? כפי שנראה להלן, אחת הנפקא מינות לשאלה זו תהיה, מה דין אדם המסופק אם בירך ברכת מעין שלוש: אם הברכה מדאורייתא, צריך לחזור ולברך מחמת הספק כמו בברכת המזון, אך אם היא מדרבנן - ספק ברכות להקל. למעשה נחלקו בכך הראשונים:

א. לדעת **הרשב"א** (ד"ה רבנן), גם חכמים סוברים שברכת מעין שלוש מדאורייתא, והראיה לכך היא שגם הם כמו רבן גמליאל לומדים את החובה לברך ברכה זו מפסוקי התורה. כשיטה זו נקטו הרבה ראשונים, וביניהם **בעל הלכות גדולות** (מובא בטור או"ח רט) **הטור** (שם), **הריטב"א** (שם) ועוד. ובלשון הטור:

"כתב הרמב"ם ז"ל כל הברכות כולן אם נסתפק אם בירך אם לאו אינו חוזר ומברך לא בתחילה ולא בסוף מפני שהם מדברי סופרים. ונראה דווקא ראשונה שהיא מדרבנן דנפקא לן מסברא שאסור ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה, אבל ברכה אחרונה מעין ג' דז' המינין דאורייתא היא, דמסמך ליה אקרא, וכן נראה מדברי הלכות גדולות."

ב. **הרמב"ם** (ברכות ח, יב) חלק על שיטתם וסבר שברכת מעין שלוש היא מדרבנן, וכך פסק גם **רבינו יונה** (לב ע"א בדה"ר). את ראיית הרשב"א שהברכה מדאורייתא שכן היא נלמדת מפסוקים הם דחו, לדעתם הפסוקים הינם רק אסמכתא בעלמא, דהיינו פסוקים שחז"ל הביאו רק כדי לבסס את שיטתם.

ראיה לשיטתו הביא רבינו יונה, מגמרא נוספת בברכות (יב ע"א). הגמרא אומרת, שאדם שבירך בטעות 'ברכת הזן' (הברכה הראשונה בברכת המזון) במקום ברכת מעין שלוש - יצא ידי חובה. אם ברכת מעין שלוש מדאורייתא וכפי שטען הרשב"א, לא היה אפשר לצאת ידי חובה בדיעבד ב'ברכת הזן', מכיוון שכאשר התורה קובעת נוסח הוא הנוסח הבלעדי, ומוכח שתוקפה מדרבנן, ובלשונם:

"ונראה למורי רבינו יונה, דברכת מעין שלוש אינה אלא מדרבנן. ומביא ראיה מדאמרין, שאם בירך על התמרים ברכת הזן יצא, ואם איתא (= ואם תאמר) דברכה אחת מעין שלוש היא מן התורה, היאך היה אומר שאם אמר במקומה ברכת הזן יצא? אלא ודאי אינה אלא מדרבנן, לפיכך אם אמר במקומה ברכת הזן כיוון שהזכיר ברכת מזון יצא."

כיצד יישב הרשב"א את קושיית רבינו יונה? נראה שאפשר ליישבה על פי דברי רש"י. הגמרא במסכת ברכות (טז ע"א) פוסקת, שכדי לא לגזול זמן מבעל הבית, חכמים קיצרו לפועלים את ברכת המזון. את ברכת הזן מברכים כרגיל, ואת הברכה השלישית ברכת בונה ירושלים, כוללים בתוך הברכה השניה, 'ברכת הארץ'. את הברכה הרביעית (ברכת הטוב והמטיב) שחובתה רק מדרבנן, השמיטו חכמים לגמרי.

א. **התוספות** במקום (ד"ה וחותם) הקשו, כיצד חכמים שינו את נוסח ברכת המזון?! הרי זו ברכה מדאורייתא, וחכמים לא יכולים לעקור דינים מדאורייתא! הם תירצו, שאכן בדרך כלל אי אפשר לשנות את מטבע הברכה, אבל מכיוון שלולא התקנה בעלי העסקים לא היו רוצים להעסיק פועלים כלל, באופן חריג עקרו חכמים דבר מדאורייתא (ועיין בתוספות יבמות פח ע"א ד"ה מתוך).

ב. לעומת זאת, מדברי רש"י (ד"ה וכולין) נראה, שהוא כלל לא התקשה בקושיית התוספות כיצד חכמים עקרו דין תורה. בטעם הדבר ביאר **המגן אברהם** (קצא, א), שלדעת רש"י מדאורייתא יש חובה להזכיר רק את העקרונות שכוללים בשלושת הברכות, ונוסח הברכה רק מדרבנן. לכן כאשר חז"ל קבעו שיש לכלול את שלושת הברכות בשתי ברכות, הם לא עקרו דין מהתורה.

על פי דבריו מיושבת קושיית רבינו יונה, כיצד אפשר לטעון שברכת מעין שלוש מדאורייתא אם יוצאים ידי חובה בדיעבד בברכת הזן. ייתכן שרק העקרונות במעין שלוש מדאורייתא, והנוסח מדרבנן. לכן אם אדם בירך 'ברכת הזן' והזכיר את העקרונות הכלולים בברכת מעין שלוש הוא יצא מדאורייתא ידי חובה, ואת שינוי הנוסח שתוקפו רק מדרבנן, חכמים יכולים לעקור.

להלכה

להלכה צעד **השולחן ערוך** (רט, ג) בעקבות הרמב"ם, ופסק שברכת מעין שלוש היא מדרבנן, ולכן במקרה בו יש ספק אם ברכו ברכת מעין שלוש - אין לברך אותה שוב. אמנם, מכיוון שכפי שראינו, לא מעט ראשונים סוברים שברכת מעין שלוש היא מדאורייתא, לכן האחרונים המליצו, שהמסתפק אם בירך ברכת מעין שלוש, מן הראוי שיאכל עוד מאכל שברכתו מעין שלוש, וכך יוכל לברך בוודאי מעין שלוש ולפטור גם את הברכה שהסתפק לגביה, ובלשון **המשנה ברורה** (שם, י):

"הנהגה מהמחבר (= השולחן ערוך) משמע שפסק כהרמב"ם והסמ"ג שסוברין שברכת מעין שלוש היא מדרבנן, אבל באמת יש הרבה ראשונים שסוברין שהוא מדאורייתא, ועל כן כתבו האחרונים דמי שאכל כדי שביעה מפירות או תבשיל של שבעת המינים ונסתפק לו אם בירך אחריו יאכל עוד מאותו המין שיעור כזית ויברך אחריו ויוציא על זה גם הספק שלו."

כמו כן, מכיוון שברכת המזון מדאורייתא, פסק **השולחן ערוך** (קפג, י) שצריך לאומרה בישיבה ובמקום האכילה. האחרונים הוסיפו, שמכיוון שהרבה ראשונים סוברים שגם ברכת מעין שלוש היא מדאורייתא, גם אותה יש לברך לכתחילה בישיבה ובמקום האכילה (אם כי ייתכן שגם הסוברים שברכה זו מדרבנן, יודו שיש לברכה בישיבה).

ברכת השלווה

כנזכר, יש לברך מעין שלוש על שבעת המינים, אך מה יהיה הדין בקשר לשלווה? הגמרא במסכת ברכות פוסקת (לז ע"א), שהאוכל חיטה חיה או מבושלת (= שלווה), כאשר הגרגירים אינם דבוקים אחד לשני, עליו לברך לפני האכילה בורא פרי האדמה. אולם, הגמרא לא כותבת מה מברכים אחרי אכילת מאכל זה, ויש מקום להסתפק בעניין:

מצד אחד, מדובר בפרי בשבעת המינים, כך שלכאורה יש לברך ברכת מעין שלוש וכפי שמברכים אחרי כל פרי אחר משבעת המינים. **מצד שני**, בניגוד לענבים וזיתים שרגילים לאוכלם חיים, את החיטה בדרך כלל טוחנים ואופים ממנה לחם, לכן יש מקום לומר שלא יברכו מעין שלוש ברכה שמיועדת למאכלים חשובים, אלא רק בורא נפשות. למעשה נחלקו בכך הראשונים:

למעשה נחלקו הראשונים: א. דעת **הרמב"ם** (ברכות ג, ב), **הרשב"א** (ד"ה ורבנן) ורוב הראשונים, שכאשר כוססים חיטה מברכים עליה בורא נפשות. ב. **ר"י** (תוספות לז ע"א ד"ה הכוסס) לעומת זאת נקט בגלל הספק, שלכתחילה טוב לאכול שלווה בארוחה שאוכלים בה לחם, וכך ברכת המזון תפטור את הספק, וכן כתב גם **הרא"ש** (ו, ט). ובלשון התוספות:

"הכוסס את החיטה לא פירש איזו ברכה יברך אחריה, ויראה שיברך בורא נפשות ולא מעין שלוש ואף על גב דחיטה כתיב בפסוק, כיוון דאין אכילתה חשובה כל כך לא חשיבא אכילה לברך עליו מעין שלוש. מיהו מכך שכלל בדברי חכמים כל שהוא מין דגן משמע אפילו אכלו חי. ונכון להחמיר שלא לאכול חיטין אם לא בתוך הסעודה משום ספק ברכה אחרונה"

להלכה

השולחן ערוך (רח, ד) הביא את המחלוקת בין הראשונים, ופסק מעיקר הדין כדעת הרמב"ם, שמברכים לאחר אכילת חיטה כסוסה בורא נפשות, וכהמלצה את דעת התוספות, שלכתחילה כדי לצאת ידי חובת כל השיטות יש לאכול את החיטה הכסוסה בסעודה. אפשרות נוספת לצאת ידי חובת כל השיטות היא, לאכול מאכל שברכתו האחרונה היא וודאי מזונות, ועוד מאכל שברכתו האחרונה היא וודאי בורא נפשות, וכך השלווה תיכלל בברכה האחרונה של אחד המאכלים.

שבת שלום! קח לקרוא בשולחן שבת, או תעביר בבקשה הלאה כדי שעוד אנשים יקראו...